

Mehmet Caesar

De val van Constantinopel (1453) en de doorwerking van Grieks-Romeinse heerserideologie in het Osmaanse Rijk

Rolf Strootman

Summary: When the Ottoman ruler Mehmet II captured Constantinople in 1453, this legitimized his assumption of the universalistic title *Kayser-i Rum* – Emperor of the Roman Empire. It was more than window-dressing to appease the Christian majority among his subjects. The Roman notion of the world as empire – a political unity under a single ruler and, since the 4th century CE, a single god – was a powerful political ideal that was deeply ingrained in popular belief and had become associated with the possession of Constantinople, the Imperial City. Thus the capture of the ‘Red Apple’ enabled the Ottoman dynasty to assume imperial pretensions, in defiance of the Mamluk rulers of Egypt and the Holy Roman Emperor in the West. This in turn allowed Mehmet’s successors to appropriate also the equally universalistic titles of *padishah* (Great King) and *khalifa* (Caliph, ruler of Islam). To strengthen his claims to world dominion – as well as, perhaps, for personal reasons – Mehmet moreover chose Alexander the Great for a role model.

In 2012 vertoonden de Nederlandse bioscopen *Fetih 1453*, een Turkse spektakelfilm over de Osmaanse inname van Constantinopel. De interessantste rol in de film is die van Recep Aktuğ als de laatste Byzantijnse keizer, Constantijn XI Palaeologus: een oude konkelaar die zijn gedegenereerde rijk bij voorkeur regeert vanuit een marmeren bad waarin hij lamlendig met wulpse vrouwen rondhangt. Hij vormt een enorm contrast met sultan Mehmet II. De jonge en krachtdadige veroveraar van Constantinopel is een echte familieman. Wanneer Mehmet te velde trekt om Constantinopel te veroveren en afscheid neemt van zijn gezin, besluit hij om na zijn terugkomst meer *quality time* door te brengen met zijn zoontje en zijn mooie vrouw.

Hoewel vakkundig volgens de regels van het genre gemaakt, met fantastische decors en spectaculaire actiescènes, is *Fetih* (‘Verovering’) ook een nationalistische film. Turkije is een land in verandering en her en der wordt een geïdealiseerd Osmaans verleden bedacht om opnieuw vorm te geven aan de Turkse identiteit – een identiteit die onder de seculiere machthebbers in het nabije verleden vooral westers en modern diende te zijn. Deze film is dus een inhaalslag, net als de populaire televisieserie *Muhteşem Yüzyıl* (‘De Prachtige Eeuw’), het Turkse antwoord op *The Tudors* en *The Borgias*. In deze serie, die wereldwijd 150 miljoen kijkers trekt, staat het (liefdes)leven van sul-

tan Süleyman de Schitterende (1520-1566) centraal. De confessionele premier Erdoğan dreigt de seculiere en vermeend zedeloze serie via de rechter te laten verbieden, ongetwijfeld omdat hij doende is het Osmaanse erfgoed zélf te claimen voor zijn eigen, islamitische visie op het land.¹ Dat het gelijkstellen van de oude Osmanen aan de hedendaagse Turken om te beginnen al dubieus is, wordt door zowel de seculieren als de confessionelen gemakshalve onder het neo-Osmaanse tapijt geveegd.

De inpassing van het Osmaanse verleden in het hedendaagse Turkse zelfbeeld leidt tot rare spagaten. In de film *Fetih* zijn de Osmanen verlichte, quasi-moderne Europeanen terwijl de Byzantijnen worden voorgesteld als decadente oosterlingen die hun beste tijd gehad hebben. De Byzantijnse Grieken worden gekarakteriseerd aan de hand van *oriëntalistische* stereotypen.² De Venetianen ondertussen worden neergezet als geldbeluste westerlingen die hun eigen moeder nog zouden verkopen op de grote openluchtslavenmarkt die Venetië in deze film blijkt te zijn. Hier wordt gebruik gemaakt van *occidentalistische* stereotypen.³ Het beeld van de Byzantijnen is opmerkelijk. In de West-Europese perceptie sinds de achttiende eeuw zijn juist de Osmanen de wrede en wellustige Oosterlingen. De Byzantijnen, hoewel ze er ook niet altijd even goed vanaf komen in de oudere West-Europese historiografie, hebben in ieder geval nog de naam de hoeders te zijn geweest van het klassieke Griekse erfgoed. Nog altijd wordt geloof gehecht aan het denkbeeld dat Byzantijnse geleerden en kunstenaars, met medeneming van koffers vol boeken, massaal voor de Turken uit naar Italië vluchtten, alwaar direct de Renaissance uitbrak. En zo zou dan het Griekse erfgoed in West-Europa terecht zijn gekomen. Ook de overtuiging dat Mehmet de naam Constantinopel vervangt door 'Istanbul' past in dit patroon. In werkelijkheid bleef de officiële naam van de stad ook onder de Osmanen Constantinopel – *Konstantinopolis* (Grieks) of *Qostantiniyya* (Osmaans) – terwijl 'Istanbul' een *Griekse* volksnaam is die al in de Byzantijnse tijd in zwang was en zich tot 'Constantinopel' verhoudt als 'Mokum' tot 'Amsterdam'. Pas in 1930 werd de naam officieel *Istanbul* – op last van Atatürk die daarmee juist demonstratief het Osmaanse verleden achter zich wilde laten.

- 1 Over de toe-eigening van het Osmaanse verleden door de regeringspartij AKP zie Maessen (te verschijnen).
- 2 Oriëntalisme, in de zin van Edward Saïds cultuurkritiek (Saïd 1978), wil zeggen de stereotypering van het sensuele en indolente 'vrouwelijke' Oosten als tegenpool van het 'mannelijke' vitalistische Westen. De auteur van dit artikel is zich ervan bewust dat van Saïds meer politieke associatie van Europees imperialisme weinig meer heel is, zie onder andere Irwin (2006), Warraq (2007) en Varisco (2008); maar zijn meer objectieve beschrijving van 'de Oriënt' als een culturele categorie in het Europese denken met een terugkerende set vaste kenmerken staat nog als een huis.
- 3 Met occidentalisme wordt hier bedoeld de voorstelling van de kapitalistische Westerse (stads)cultuur als een bandeloze poel des verderfs waar alles en iedereen te koop is (Buruma & Margalit 2004). De recente aankondiging van de Turkse premier Erdoğan dat hij geadopteerde Turkse weeskinderen zal redden uit handen van Nederlandse homoparen is ook een vorm van occidentalisme.

Het Oosten tegen het Westen

Het moderne denken in Oost-West-tegenstellingen dateert grofweg uit de achttiende en negentiende eeuw en ging destijds gelijk op met de neoclassicistische uitvinding van de ‘Klassieke Beschaving’ als bakermat van de Europese civilisatie. Het hangt samen met de constructie van ‘Europa’. Waar de orthodoxe Byzantijnen in de achttiende eeuw nog als decadent en gedegeneerd gezien konden worden – een beeld dat vooral door Edward Gibbon gepopulariseerd was – daar kregen zij in de loop van de negentiende eeuw meer en meer de rol toebedeeld van hoeders van het Griekse erfgoed dat zij aan het Westen nalieten toen de barbaarse Turken een einde maakten aan de nabloei van het Hellenendom. Zo plaatste Sir Charles William Chadwick (1860-1946) in zijn veelgelezen boek *The Byzantine Empire* (1892; voor het laatst herdrukt in 2008), waarin voor het eerst Gibbons negatieve beeld van de Byzantijnen werd bijgesteld, de Osmaanse verovering van Constantinopel in 1453 in een traditie van strijd tussen Europa en Azië – een conflict dat begonnen zou zijn met de Grieks-Perzische Oorlogen in de vierde eeuw vóór onze jaartelling! Typerend is het onderstaande citaat, waarin Mehmet na de val van de stad een bijzonder klassiek beeld stukslaat: de Slangenzuil, het overwinningmonument dat de verenigde Grieken na de Slag bij Plataiai in Delphi oprichtten en dat achthonderd jaar later door Constantijn de Grote naar Constantinopel was gehaald (afbeelding 1):

Riding through the Hippodrome towards St. Sophia, Mohammed (= Mehmet II) noted the Delphic tripod with its three snakes. ... [T]he Sultan rose in his stirrups and smote away the jaws of the nearest snake with one blow of his mace. There was something typical in the deed though Mohammed knew it not. He had defaced the monument of the first great victory of the West over the East. He, the successor in spirit not only of Xerxes but of Chosroes [and] many other Oriental potentates, who had failed where he succeeded, could not better signalize the end of Greek freedom than by dealing a scornful blow at that ancient memorial, erected in the first days of Grecian greatness, to celebrate the turning back of the Persians on the field of Plataea.⁴

Interessant is vooral de zinsnede ‘Mohammed knew it not’. Inderdaad was de oorspronkelijke associatie van de Slangenzuil met Apollo en de heidense Griekse kosmografie – drie slangenkoppen in het centrum van de wereld, waakzaam uitkijkend over de drie continenten Azië, Europa en Afrika – al in de Byzantijnse tijd grotendeels verdwenen ten faveure van het geloof dat de zuil een talisman was die de stad tegen giftige slangen beschermde. Maar Chadwick lijkt te suggereren dat Mehmet, de nieuwe Xerxes, van niets wist omdat het klassieke erfgoed hem *sowieso* vreemd was.

4 Chadwick (2007: 349).

Afb. 1 Mehmet II gooit zijn strijdenots naar de Slangenzuil. Zestiende-eeuwse Osmaanse miniatuur (Bibliotheek van het Topkapi Sarayi Museum).

Niets is minder waar. De figuur van sultan Mehmet Khan, bijgenaamd ‘Fatih’ (‘De Veroveraar’) laat juist bij uitstek zien dat de historische werkelijkheid weerbarstiger en complexer is dan ons simpele schema van de Oost-West tegenstelling suggereert. Vrijgevig als een Renaissancistische mecenas, strekte Mehmeds culturele patronage zich uit over Iraniërs, Grieken en Italianen.⁵ Maar clichématige typeringen van Mehmet als een vorst ‘tussen oost en west’ raken kant noch wal. Ook de cultureel ambigue portrettering van deze vorst in een recente bioscoopfilm getuigt daarvan. Dat de vroege Osmaanse sultans zichzelf zagen als de erfgenamen en herstellende van het Romeinse Rijk, en sultan Mehmet zich bovendien spiegelde aan Alexander de Grote, zó ver durven de makers van *Fatih 1453* niet te gaan, waarschijnlijk omdat ook zij de klassieke beschaving primair als het erfdeel van het ‘Westen’ hebben leren beschouwen.⁶ Toch is dat precies hoe Mehmet zich presenteerde: niet alleen als erfge-

5 Voor een overzicht zie Freely (2009: 95-108).

6 Niettemin vinden we de opvatting dat vroege Osmaanse heersers zichzelf presenteerden als herstel-

naam van een Perzisch-islamitische traditie maar ook als de ware erfgenaam van het Romeinse keizerschap.

De val van Constantinopel

Mehmet II 'Fatih' (1451-1481), de zevende sultan van de dynastie der Osmanen, besteedde de troon op negentienjarige leeftijd. Hij erfde een rijk in de oostelijke Balkan en westelijk Klein-Azië. Van het Byzantijnse Rijk was destijds alleen nog de Morea (Peloponnesos) en de stad Constantinopel over maar formeel was dat nog altijd het Romeinse Rijk. De term 'Byzantijns' is een moderne vinding – de Byzantijnen noemden zichzelf 'Romeinen'.

In 1422 had Mehmet's vader Murat II de stad al vruchteloos belegerd, nadat ook diens grootvader Bayezit I in 1391 onverrichterzake een belegering had afgebroken. Dankzij de grootschalige inzet van belegeringsartillerie en andere *state of the art* militaire technologie slaagde Mehmet's leger in 1453 waar alle eerdere islamitische veroveraars gefaald hadden.

Verscheidene anekdotes getuigen van de melancholie die Mehmet de Veroveraar gevoeld zou hebben toen hij Constantinopel, de stad der steden, op 29 mei 1453 voor de eerste maal binnenreed. Aangekomen bij het oude Byzantijnse paleis, dat al eeuwen in onbruik en in verval was, zou hij een tweetal weemoedige regels geciteerd hebben van de Perzische dichter Saadi:

De spin weeft webben in het paleis van de caesaren,
De uil krast zijn nachtroep van de torens van Afrasiab.

Bij de Hagia Sophia steeg hij nederig af en strooide stof uit over zijn hoofd, uit deemoed voor God. De Griekse geleerde (en Osmaanse diplomaat) Michaël Kritoboulos, aan wie we deze propaganda te danken hebben, beschrijft in de biografie die hij wijdde aan de eerste zeventien regeringsjaren van zijn patroon hoe de jonge sultan zich verwonderde over de grandeur en schoonheid van de Stad:

[Maar] toen hij zag hoevelen gedood waren, en de schade aan de gebouwen zag, en de desolate staat van de stad, werd hij vervuld van verdriet, en hij betreurde niet weinig de verwoestingen en plunderingen. Tranen rolden uit zijn ogen terwijl hij uitriep: "Welk een stad hebben wij overgeleverd aan plundering en verwoesting!"⁷

Als dit in werkelijkheid inderdaad zo gegaan is, dan moet Mehmet een even sluwe en berekenende politieke acteur geweest zijn als zijn grote voorbeeld, Alexander de Grote. Ook Mehmet's vruchteloze pogingen om het lichaam te

lers van het Romeinse Rijk al in Inalcik (1973), het wijdst verbreide en misschien nog steeds beste handboek voor de 'klassieke' periode van het Osmaanse Rijk (ca. 1300-1600).

7 Kritoboulos 1.256, naar de vertaling van Riggs (1954: 76-7).

Afb. 2 *Eskandar vindt Dara. Detail van een Perzische miniatuur uit 1541. Hermitage, St. Petersburg.*

vinden van de laatste Byzantijnse keizer, Constantijn XI, die op de laatste dag van de belegering in het strijdgewoel verdween, hebben veel weg van *imitatio Alexandri*, ontleend aan het vooral in de Perzische traditie populaire motief van Alexander die het dode lichaam van zijn halfbroer Dārā (Darius III) beweent – om vervolgens zelf de nieuwe Grote Koning te worden, na te zijn getrouwd met Dārā's dochter Rowšanak (Roxana). Zoals Alexander zijn status als wereldheerser legitimeerde door aansluiting te zoeken bij de Perzische imperiale traditie, zo ook trachtte Mehmet II zijn heerserschap in te passen in de eeuwenoude Romeins-Byzantijnse traditie van universele heerschappij (afbeelding 2).

De stad in het hart van de wereld

De stad die Mehmet in 1453 innam leek weinig op de Stad der Wonderen die tien eeuwen eerder nog het onbetwiste centrum van de christenheid was. Sinds de inname door de kruisvaarders in 1204 was Constantinopel groten-

deels ontvolkt geraakt. De verschrikkingen van de driedaagse plundering door de Osmaanse troepen in 1453 hadden de stad evenmin veel goeds gedaan. Maar Mehmet liet zijn hoofdstad in rap tempo herbevolken, vooral met Griekse en Joodse migranten. Ook begon hij de traditie van grote imperiale bouwprojecten die zijn opvolgers tot in de twintigste eeuw zouden voortzetten.

Waarom was deze stad zo belangrijk voor het vroege Osmaanse heerserschap? Strategische overwegingen speelden natuurlijk een rol. Maar ideologische motieven lijken toch belangrijker te zijn geweest. Het was niet zozeer Mehmeds ambitie om van Constantinopel de hoofdstad te maken van zijn rijk – het was eigenlijk precies andersom: Constantinopel was al hoofdstad van de wereld en door deze stad in te nemen en er te resideren kon Mehmet de universalistische aanspraken maken die hoorden bij het keizerschap.

Daarmee werd Mehmet de eerste van zijn dynastie die zijn heerschappij inbedde in die eeuwenoude traditie van universeel *imperium* die een constante factor was geweest in de geschiedenis van het Middellandse Zeegebied. Ten tijde van het Nieuw-Assyrische Rijk en het Perzische Rijk van de Achaemeniden was het ideaal van de wereldeenheden onder een enkele ‘Grote Koning’ of ‘Koning der Koningen’ diep verankerd geraakt in de politieke cultuur van het Nabije Oosten.⁸ Zoals Jean-Paul Beaulieu het uitdrukte:

The history of Assyria was not only the history of the growth of an empire, but also the history of the growth of an imperial idea. ... Assyria's enduring contribution was to create the irreversible fact of empire and to inculcate it so deeply in the political culture of the Near East that no alternative model could successfully challenge it, in fact almost up to the modern era.⁹

De Macedonische imperia die na de ineenstorting van het Achaemenidenrijk in 330 v.Chr. ontstonden, continueerden de universalistische rijksgedachte en gaven deze door aan zowel het Romeinse Rijk als het Parthische en later Sasanidische Rijk. Omdat de Hellenistische heersers het ‘oosterse despotisme’ van de Perzische Grote Koning in zekere zin ‘gehelleniseerd’ hadden, vormde hun versie van een verenigde en vreedzame *oikoumenē* een acceptabele basis voor de creatie van een imperiale ideologie door de Romeinse keizers.¹⁰ Naar Hellenistisch voorbeeld claimde ook het Romeinse keizerrijk de heerschappij over de gehele *orbis terrarum*.

In het Romeinse imperialisme ontwikkelde het universalistische ideaal zich verder. Rome was een uitzonderlijk imperium. Omdat het rijk ooit als stadstaat begon, is het *Imperium Romanum* waarschijnlijk de enige premoderne

8 Universalistische ideologie geldt als een hoofdkenmerk van alle premoderne imperia, zie o.m. Sinopoli (1994) en Bang (2011).

9 Beaulieu (2004: 49).

10 Strootman (2013).

imperiale staat met burgerschap en een notie van *respublica*: de staat bestaat onafhankelijk van de regerende dynastie en blijft voortbestaan ook als de dynastie ten val komt. Dat is uitzonderlijk. In de meeste imperia in oudheid en middeleeuwen zijn imperium en dynastie onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dit is belangrijk voor het begripen van Mehmet's claim de nieuwe keizer van het Romeinse Rijk te zijn.

Hiermee hangt ook samen dat één stad gezien werd als het fysieke en symbolische centrum van de wereld: Rome. Wie de hoofdstad in zijn bezit had, kon claimen de legitieme keizer te zijn, die uit naam van de goden of uit naam van God over de wereld heerste. Toen Constantinopel het politieke en religieuze centrum van de Romeinse wereld werd, verhuisde de idee van een wereldcentrum mee. De bloedige Byzantijnse geschiedenis laat zien dat het behalen van een militaire overwinning en controle over de hoofdstad even goede legitimatie vormden voor de aanname van het keizerschap als geboren worden in het purper. Constantinopel gold al sinds de tijd van Constantijn als het Nieuwe Rome. Imperiale architectuur (sinds 537 stond middenin Constantinopel de grootste kerk van de wereld, de Hagia Sophia), universalistische symboliek (de 'nulmijlpaal', de Slangenzuil, de Hippodroom als model van de kosmos) en monarchaal ritueel droegen bij aan het beeld van de Stad als middelpunt van de wereld.¹¹ Latere Byzantijnse heersers haalden christelijke relikwieën uit het Heilige Land naar hun hoofdstad en maakten het Nieuwe Rome daarmee ook tot het Nieuwe Jeruzalem, het hart van het christendom.

Ten slotte werd in de vierde eeuw in het Romeinse Rijk de universalistische gedachte gekoppeld aan monotheïstische godsdienst: één wereldrijk onder één keizer en één god. Deze buitengewoon succesvolle gedachte stond ook centraal in het eerste islamitische imperium, het Kalifaat van de Umayyaden (661-750), die hun rijksideologie in belangrijke mate baseerden op Hellenistisch-Romeinse voorbeelden.¹² De conceptualisering van de wereld als een vreedzaam 'Huis van de Islam' onder één enkele door God gestuurde heerser der gelovigen, de Kalief, en omringd door een chaotisch-barbaarse periferie (het 'Huis van de Oorlog'), gaat *linea recta* terug op een Oosterse traditie die begon met de Assyriërs. Op het Umayyadenrijk volgde het Abbasidenkalifaat (750-1258). Onder de Abbasiden werd ook Sasanidische universalistische vormtaal in de imperiale ideologie gemengd. Zo was de Abbasidische hoofdstad Bagdad naar Sasanidisch voorbeeld vormgegeven als een perfecte 'kosmische' cirkel, en moest Constantinopel als wereldcentrum naar de kroon steken.

11 Strootman (2011), met verdere literatuur; vergelijk Magdalino (2007: 43), die benadrukt dat het Byzantijnse Rijk 'was defined not by its fluctuating, shifting, and porous territorial borders, but by its secure and stable center where political and religious authority resided'.

12 Al-Azmeh (1997); cf. Crone & Hinds (1986) en Woltering in deze *Lampas*.

De Rode Appel

Het verlangen Constantinopel in handen te krijgen speelde een grote rol in het imperialisme van de islamitische heersers van het middeleeuwse Midden-Oosten. Volgens de traditie zou de Profeet zelf opdracht gegeven hebben de stad die onder moslims bekend stond als de Rode Appel te veroveren.¹³ Dit leidde tot enkele mislukte Arabische belegeringen in de zevende en achtste eeuw. In de tijd van Mehmet gold de Stad onder moslimheersers nog steeds als op de een of andere manier verbonden met de eenheid van de wereld.

De Osmanen, de heersers van het Turkse sultanaat dat in 1299 in de omgeving van Bursa gesticht was door Osman I ‘Ghazi’, waren vóór Mehmet *ghazi*-leiders geweest: krijgsheren die aan de randen van het Huis van de Islam stredden voor zowel eigen gewin als de uitbreiding van het Ware Geloof. Al eeuwen vóór het eerste opduiken van de Osmaanse Turken in westelijk Klein-Azië hadden andere Turkstalige groepen zich in Anatolië en op de Balkan gevestigd: aanvankelijk als de (gekerstende) bondgenoten van de Byzantijnse keizers, later onder de vlag van de islam. De Osmanen waren nominaal onderworpen aan de suzeriniteit van een tandenloze kalief die sinds de verwoesting van Bagdad door de Mongolen (1258) in Cairo resideerde. De kaliefen waren daar marionetten van het sultanaat van de Mammelukken, de dynastie van Turkse krijgsheren die Egypte en de Levant beheersten maar niet zelf de titel van kalief dorsten aannemen omdat zij hun afstamming niet konden terugvoeren op de familie van de Profeet.

De inname van Constantinopel gaf Mehmet II de kans de Mammelukken te overtroeven. Door de verovering van de hoofdstad van de wereld en zijn overwinning op de laatste Romeinse keizer, Constantijn XI, kon Mehmet op grond van het overwinningsrecht aanspraak maken op de keizerlijke titel. En dat is dan ook precies wat hij deed. Hoewel zijn opvolgers ook meer Perzische vormen van heerschappij benadrukten, lijkt Mehmet bij het creëren van een nieuwe monarchale representatie een soort islamitisch Romeins Rijk voor ogen te hebben gehad – een Egeïsch rijk waarin de imperiale elite uit moslims bestond maar het merendeel van de bevolking christelijk was.

Tijdens de bezetting van Constantinopel door de kruisvaarders (1204-1261) was de keizerlijke reliekenverzameling verpatst of vernietigd.¹⁴ De Osmaanse heersers verzamelden daarom hun eigen, islamitische collectie sacrale objecten, en met hetzelfde doel: Constantinopel markeren als het religieuze hart van de wereld door een verband te suggereren met de heilige plaatsen Jeruzalem en Mekka, die bij het Osmaanse Rijk hoorden sinds de veroveringstoch-

13 Voor de Arabische houding ten opzichte van Constantinopel zie El-Cheikh (2004).

14 Een deel van de gestolen objecten, onder meer de doornenkroon van Christus, bevindt zich thans in de Sainte Chapelle in Parijs en is niet voor het publiek toegankelijk.

ten van Mehmeds kleinzoon Selim I (1512-1520), de heerser die in 1517 een einde maakte aan het sultanaat van de Mammelukken en zich de universalistische titel van kalief toe-eigende. Een groot deel van deze collectie is nu nog te zien in het curieuze Museum van de Heilige Mantel in de derde hof van het Topkapı Paleis te Istanbul.

Alexander de Grote

Behalve erkenning als de nieuwe Keizer / Grote Koning, presenteerde Mehmet zich ook als de nieuwe Alexander de Grote. De al vroeg gecanoniseerde identificatie van Alexander met de Dū l-Qarnain, ‘De Gehoornde’, in de Koran (18.83-98) faciliteerde de incorporatie van al-Iskandar in de Arabisch-islamitische traditie.¹⁵ Zo groeide de Macedonische veroveraar uit tot een ideale koning in de regio waar zijn invloed het grootst was geweest: het Midden-Oosten.¹⁶ Een islamitische held dus. Maar Mehmet zal beseft hebben dat Alexander óók tot de verbeelding sprak van de Grieks-Orthodoxe inwoners van zijn Egeïsche rijk. Alexander was de ideale grensganger tussen christendom en islam.

Niettemin krijgt men sterk de indruk dat Mehmeds *imitatio Alexandri* ook voortkwam uit een persoonlijke voorkeur. Wat tenminste een rol gespeeld zal hebben, is het feit dat Alexander en Mehmet uit dezelfde regio afkomstig waren. De laatste was namelijk geboren en getogen in de toenmalige Osmaanse hoofdstad Edirne (Adrianopolis) in Europees Thracië, vlakbij Alexanders geboorteland Macedonië. Mehmeds moeder, de van geboorte christelijke concubine Hüma, was mogelijk van Grieks-Macedonische komaf.¹⁷ Buiten de ‘hoge’ literaire traditie van *Shahname* en *Eskandar-nâme* (zie onder) heeft Mehmet in zijn geboortestreek misschien ook meer volkse tradities over Alexander van Macedonië meegekregen.

Met name in de Mehmet-biografie van Kritoboulos wordt Alexanders rol als rolmodel benadrukt. Zo wordt Mehmet net als Alexander beschreven als een filosoof-krijger, wiens succes evenzeer te danken is aan zijn wijsheid als aan zijn fysieke kracht en moed: ‘Hij bestudeerde al de geschriften van de Arabieren en de Perzen, en alle werken van de Grieken voor zover die in het Arabisch of Perzisch vertaald waren. Ik heb het hier vooral over de werken van de Peripataeërs en de Stoïcijnen. En zo verdiepte hij zich in de grote leermeesters van de Arabieren en de Perzen’ (Kritoboulos 1.23; naar Riggs (1954: 14)). Meest frappant is wel het feit dat toen Mehmet rond 1463 de Hellespont

15 Zie ook de bijdrage van Doufikaar-Aerts aan deze *Lampas*, en *ead.* (2009).

16 In het Iraanse heldenepos *Shahname* en enkele Iraanse Alexanderromans is ‘Eskandar’ de zoon van een Perzische koning en een Macedonische prinses; zie algemeen Hanaway (1998).

17 Freely (2009: 9-10).

overstak om oorlog te voeren in Klein-Azië, hij een bezoek bracht aan Troje. Kritoboulos (in de vertaling van Charles T. Riggs) bericht:

He observed the ruins [of Iliion] and the traces of the ancient city of Troy, its size and position and all the advantages of the country, and its favourable location as to land and sea. He also inquired about the tombs of the heroes – Achilles and Ajax and the rest. And he praised and congratulated them, their memory and their deeds, and on having a person like the poet Homer to extol them (Kritoboulos 4.72-73; Riggs, pp. 181-2).

De vergelijking met Alexander dringt zich hier op (evenals de wat terughoudender gepostuleerde associatie van Kritoboulos zelf met Homerus).¹⁸ Overigens voegt Kritoboulos (4.73) eraan toe dat Mehmet ook gezegd zou hebben dat hij Troje gewroken had:

Shaking his head a little, [he said] “God has reserved for me, through so long a period of years, the right to avenge this city and its inhabitants. For I have subdued their enemies and have plundered their cities and made them the spoils of the Mysians. It was the Greeks ... who ravaged this place in the past, and whose descendants have now through my efforts paid the just penalty, after so many years.”

Mysië is de landstreek vlakbij Troje waarin de oudste Osmaanse hoofdstad, Bursa, ligt, en met de ‘Mysiërs’ zijn dus de Osmanen bedoeld. Vermoedelijk refereert Mehmet hier niet alleen aan de inname van Constantinopel maar ook aan zijn zojuist afgeronde verovering van Griekenland. Het is verleidelijk om te speculeren over een mogelijk bedoelde verwantschap van de als ‘Mysiërs’ gepresenteerde Osmaanse Turken en de Romeinen, die immers via Aenaes van de Trojanen zouden afstammen.¹⁹ Hoe dat ook moge zijn, het is in ieder geval duidelijk dat in de ogen van deze in Thracië opgegroeide vorst, geschoold in de Iraanse traditie van de half-Perzische ‘ideale vorst’ Eskandar, Alexander de Grote geen Griek was.

De Griekse bibliotheek van een Turkse vorst

Omdat Kritoboulos zijn boek een paar jaar na Mehmet's bezoek aan Troje voltooide gaan historici ervan uit dat dit bezoek heel goed historisch kan zijn. Maar er is nog meer bekend over Mehmet's verhouding tot de Klassieken. Zo bevond zich in Mehmet's bibliotheek een kopie van Arrianus' *Anabasis*, het belangrijkste Griekstalige verslag van Alexanders veroveringstoch-

18 Kritoboulos baseerde deze passage op de beschrijving van Alexanders bezoek aan Troje in Arrianus' *Anabasis* (1.12.1-2), waarin het Alexander is die Achilles gelukkig prijst omdat Homerus diens daden onsterfelijk maakte.

19 Over Mehmet en Troje zie Ousterhout (2004: 171-2), die ook wijst op een lokaal nog altijd bestaande legende die de afstamming van de Turken op de Trojanen terugvoert.

ten. In dezelfde bibliotheek bevond zich vanaf ongeveer 1466 ook een kopie van Kritoboulos' *Geschiedenis van Mehmet de Veroveraar*, vervaardigd door dezelfde hand die ook Arrianus kopieerde. Beide handschriften lijken dus met elkaar verbonden te zijn geweest. Ze maken nu deel uit van de collectie van het Topkapı Sarayı Museum in Istanbul.

In de collectie van het Louvre te Parijs bevindt zich een nog veel opmerkelijker manuscript afkomstig uit de voormalige bibliotheek van Mehmet de Veroveraar. Het gaat om Mehmet's eigen kopie van de *Ilias*: een geannoteerde editie van de Griekse tekst, voor Mehmet vervaardigd door de Byzantijnse geleerde Johannes Dokeianos. Ook hier dringt zich een vergelijking op: het exemplaar van de *Ilias* dat Aristoteles voor Alexander de Grote maakte en dat Alexander beschouwde als zijn kostbaarste bezit (Plutarchus, *Leven van Alexander* 8.3).²⁰

Van de *Sirr al-asrār* ('Het Geheim der Geheimen'), de populaire Arabische 'Fürstenspiegel' uit de tiende eeuw, waarin Aristoteles zich per brief tot Alexander richt om hem te onderrichten in de kunst der wereldheerschappij, bestond ook een vertaling in het Osmaans Turks,²¹ en het is zeker dat van dat laatste boek een kopie aanwezig was in Mehmet's hofbibliotheek.²² Mehmet zal dus ook bekend zijn geweest met de proloog, waarin benadrukt wordt dat Alexander de heerser van de wereld werd door zich te houden aan de adviezen van Aristoteles omtrent het heerserschap.²³

Van Mehmet Khan naar Mehmet Caesar

Mehmet's pogingen om zichzelf te legitimeren door terug te grijpen op de universalistische ideologie van het Romeinse Rijk herinneren ons eraan dat het Osmaanse Rijk niet een 'oriëntaals' maar een mediterrane rijk was. Het laat

- 20 Mehmet's fascinatie voor Alexander kwam niet uit de lucht vallen. In 1396 eiste zijn overgrootvader Bayezit I onder meer Vlaamse gobelins met afbeeldingen van de veldtochten van Alexander als losprijs voor de vrijlating van Jan zonder Vrees, de zoon van de hertog van Bourgondië, die in de bloedige slag bij Nikopolis gevangen was genomen; zie Demandt (2003: 372).
- 21 Fowden (2008: 67), die een Hellenistische (Griekse) oorsprong van de brieven vermoedt; cf. Van Bladel (2004), die vooral het Iraanse karakter benadrukt. Een Latijnse versie getiteld *Secretum Secretorum* werd na de Kruistochten populair in West-Europa: over de *Sirr al-asrār* in Oost en West zie de bijdrage van Campopiano aan deze *Lampas*, en specifiek over de Osmaanse vertaling Forster (2006: 44-7). Zie verder Kastridis (2011).
- 22 Fowden (2008: 73); cf. Maróth (2002), die aantoont dat in de bibliotheek van Mehmet's zoon en opvolger Bayezit II (1481-1512) exemplaren aanwezig waren van de *Sirr al-asrār* en van een oudere (vermoedelijk achtste-eeuwse) verzameling Arabische vertalingen van (apocriefe) brieven van Aristoteles aan Alexander, welke Bayezit vrijwel zeker van zijn vader geërfd had.
- 23 Zie Campopiano in deze *Lampas*. Er bevonden zich ook verscheidene niet-Griekse Aristotelische geschriften in Mehmet's bibliotheek, cf. Raby (1983), onder meer werk van de Arabische filosofen Ibn Sinā en al-Suhrawardī, maar ook van Thomas van Aquino, wiens hoofdwerk *Summa contra gentiles* door een van Mehmet's schrijvers gekopieerd was, en verlicht met miniaturen in Osmaanse stijl; zie Fowden (2008: 73).

ook eens te meer zien hoezeer onze opvattingen over de tegenstellingen tussen ‘oost’ en ‘west’ gebaseerd zijn op een arbitraire voorstelling van de culturele grenzen van ‘Europa’ die meer te maken heeft met 18^e- en 19^e-eeuwse West-Europese zelf-definitie dan met de geografische en historische werkelijkheid.²⁴ Door het aanzetten van dergelijke tegenstellingen wordt onterecht de indruk gewekt dat de klassieke oudheid alleen doorwerkte in West-Europa.

In de vijftiende eeuw was Constantinopel nog altijd het symbolische hart van het officieel nog steeds bestaande Romeinse Rijk. Vanaf de verovering van de stad in 1453 ging Mehmet II er dan ook toe over in zijn correspondentie de titel *Caesar* te voeren, en ook de Osmaanse titel *Kayser-i Rum*, ‘Keizer van het Romeinse Rijk’. Het was een bewust teruggrijpen op de oudheid: de Byzantijnse keizers in de middeleeuwen hadden bij voorkeur de Griekse titel *basileus* gevoerd. Door het terughalen naar Constantinopel van het Orthodoxe Patriarchaat kon Mehmet zich bovendien opwerpen als de beschermheer van de christenheid. Aldus moest de indruk worden gewekt dat met Mehmet's overwinning op de Byzantijnse dynastie der Palaeologen het Romeinse Rijk was hersteld – en Troje gewroken.

Afb. 3 Mehmet II op latere leeftijd. Portret van de Italiaanse schilder Bellini.

Conclusie

Hoewel Mehmet het zuidelijke Griekse vasteland en een groot gedeelte van Anatolië aan zijn rijk toevoegde, waren zijn veroveringen uiteindelijk minder omvangrijk dan hij wel gehoopt zal hebben. Hij werd niet de nieuwe Alexander die hij had willen zijn. De inname van Constantinopel aan het begin van zijn regering bleef zijn voornaamste wapenfeit. Wel legde Mehmet de basis

24 Voortbouwend op Saïds concept ‘Oriëntalisme’, spreekt de Bulgaarse historica Maria Todorova (2009) in dit verband van ‘Balkanisme’: soms wordt de (*christelijke*) Balkan tot ‘Europa’ gerekend, soms wordt de (*Orthodoxe*) Balkan gezien als tegenpool van de Europese civilisatie; het islamitische erfgoed op de Balkan en in Griekenland wordt *überhaupt* niet tot de Europese cultuur gerekend.

voor de spectaculaire gebiedsuitbreidingen die plaatsvonden onder zijn kleinzoon Selim de Vastberadene. Selim veroverde de Levant, Egypte en Arabië. Hij maakte zich meester van de heilige plaatsen Jeruzalem, Mekka en Medina, en benoemde zichzelf tot *khalifa* (Kalief). Daarmee was de Osmaanse heerser behalve beschermheer van het Patriarchaat ook leider van het Huis van de Islam geworden (hoewel beide claims uiteraard niet door alle christenen en moslims ter wereld erkend werden). Door de gebiedsuitbreiding in het Midden-Oosten nam het belang van de 'Romeinse' propaganda onder Mehmeds opvolgers gaandeweg af, ofschoon zij daar niet per se minder Europees door werden. Nog Mehmeds achterkleinzoon, Süleyman de Schitterende, presenteerde zichzelf behalve als Padishah en Kalief ook als 'Caesar van alle landen van Rum', dat wil zeggen, Keizer van het Romeinse Rijk.

De centrale rol die Constantinopel vervulde in deze ideologie werd treffend verwoord door de Kretenzische filosoof Georgios van Trapezos, die de sultan in 1466 vanuit Italië per brief opriep om de universele heerschappij te aanvaarden over christenen en moslims: 'De zetel van het Romeinse Rijk is Constantinopel. ... Dit is waarom u nu de legitieme keizer van het Romeinse Rijk bent ... En hij die keizer is van het Romeinse Rijk, is keizer van de gehele wereld.'²⁵

Universiteit Utrecht, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis,
Drift 6, 3512 BS, Utrecht
r.strootman@uu.nl

Bibliografie

- Al-Azmeh, A. 1997. *Muslim Kingship: Power and the Sacred in Muslim, Christian and Pagan Polities*, London/New York.
- Bang, P.F. 2011. 'Lords of all the world: The state, heterogeneous power and hegemony in the Roman and Mughal empires', in C.A. Bayley & P.F. Bang (eds.), *Tributary Empires in Global History*, New York, 171-92.
- Beaulieu, P.-A. 2004. 'World Hegemony, 900-300 BCE', in D.C. Snell (ed.), *A Companion to the Ancient Near East*, Oxford, 48-62.
- van Bladel, K. 2004. 'The Iranian characteristics and forged Greek attributions in the Arabic *Sirr al-asrar* (*Secret of Secrets*)', *Mélanges de Beyrouth* 57, 151-72.
- Buruma, I. & A. Margalit. 2004. *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies*, Harmondsworth.
- Chadwick, C.W. 1892/2008. *The Byzantine Empire*, Yardley.

25 Geciteerd naar Mansel (1995: 1); zie voor de context Monfasani (1976: 131-6, 184-94); Georgios, die vermoedelijk zelf de Aristoteles wilde zijn van de Nieuwe Alexander, trachtte tevergeefs om in Constantinopel bij Mehmet in de gunst te geraken. Mogelijk interpreteerde Georgios de val van Constantinopel als een eschatologisch omen dat het Einde der Tijden aankondigde; in Mehmet meende hij dan de laatste wereldvorst te herkennen die de gehele mensheid verenigen zou (aldus Ksenia Lobovikova in een lezing gegeven tijdens het symposium *Constantinople: Culture, Religion and Memory*, Nijmegen, 8 maart 2013); het is opmerkelijk hoe nauw deze verwachting aansluit bij wat vermoedelijk toen al de 'officiële' ideologie van het Osmaanse Rijk was.

- Crone, P. & M. Hinds. 1986. *God's Caliph: Religious Authority in the First Centuries of Islam*, Cambridge.
- Demandt, A. 2003. 'Alexander in der Welt der Bilder', in *Modelli eroici dall'antichità alla cultura Europea*, Rome, 363-74.
- Doufekar-Aerts, F. 2009. *Alexander Magnus Arabicus. A Survey of the Alexander Tradition through Seven Centuries: From Pseudo-Callisthenes to Suri*, Leuven.
- El-Cheikh, N.M. 2004. *Byzantium Viewed by the Arabs*, Cambridge, MA.
- Forster, R. 2006. *Das Geheimnis der Geheimnisse. Die arabischen und deutschen Fassungen des pseudo-aristotelischen Sirr al-asrār / Secretum Secretorum*, Wiesbaden.
- Fowden, G. 2008. 'Pseudo-Aristotelian politics and theology in universal Islam', in S.M.R. Darbandi & A. Zournati (eds.), *Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters*, Athene, 65-81.
- Freely, J. 2009. *The Grand Turk: Sultan Mehmet II – Conqueror of Constantinople and Master of an Empire*, New York.
- Hanaway, W.L. 1998. 'Eskandar-nāma', in E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia Iranica* 8.6, Winona Lake, 609-612.
- İnalçık, H. 1973. *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London.
- Irwin, R. 2006. *Dangerous Knowledge: Orientalism and its Discontents*, New York.
- Kastridis, D. 2011. 'The Trebizond Alexander Romance (Venice Hellenic Institute codex Gr. 5): The Ottoman fate of a Fourteenth-century illustrated Byzantine manuscript', *Journal of Turkish Studies* 36, 103-45.
- Maessen, E. [Te verschijnen]. 'Reassessing Turkish national memory: An analysis of the representation of Turkish national memory by the AKP', *Middle Eastern Studies*.
- Magdalino's, P. 2007. 'Byzantium = Constantinople', in L. James (ed.), *A Companion to Byzantium*, Oxford/Malden.
- Mansel, P. 1995. *Constantinople: The City of the World's Desire, 1453-1924*, Harmondsworth.
- Monfasani, J. 1976. *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic*, Leiden.
- Ousterhout, R. 2004. 'The East, the West, and the appropriation of the past in early Ottoman architecture', *Gesta* 43.2, 165-176.
- Raby, J. 1983. 'Mehmet the Conqueror's Greek scriptorium', *Dumbarton Oaks Papers* 37, 15-34.
- Riggs, C.T. 1954. *Kritoboulos: History of Mehmed the Conqueror*, Princeton, NJ.
- Said, E.W. 1978. *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, London.
- Sinopoli, C.M. 1994. 'The Archaeology of Empires', *Annual Review of Anthropology* 23, 159-80.
- Strootman, R. 2011. 'Hippodroom wordt Paardenplein: de wederopstanding van Constantinopel na 1453', in D. Burgersdijk & W. Waal (eds.), *Constantinopel. Een mozaïek van de Byzantijnse metro-pool*, Leuven, 183-98.
- Strootman, R. 2013. 'Hellenistic imperialism and the ideal of world unity', in C. Rapp & H. Drake (eds.), *The Transformation of City and Citizenship in the Classical World: From the Fifth Century BCE to the Fifth Century CE*, Cambridge.
- Todorova, M. 2009. *Imagining the Balkans*, Oxford/New York.
- Varischo, D.M. 2008. *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*, Washington D.C.
- Warrag, I. 2007. *Defending the West: A Critique of Edward Said's Orientalism*, New York.